

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 34 (2013)

Δελτίον ΧΑΕ 34 (2013), Περίοδος Δ'. Στη μνήμη του Τίτου Παπαμαστοράκη (1961-2010)

Αρχιτεκτονικά γλυπτά της ύστερης αρχαιότητας
και των βυζαντινών χρόνων στο Χαμζά Μπέη
τζαμί στη Θεσσαλονίκη

*Κωνσταντίνος Θ. ΡΑΠΤΗΣ, Στυλιανή Δ.
ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΟΥ*

doi: [10.12681/dchae.1707](https://doi.org/10.12681/dchae.1707)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΡΑΠΤΗΣ Κ. Θ., & ΒΑΣΙΛΕΙΑΔΟΥ Σ. Δ. (2013). Αρχιτεκτονικά γλυπτά της ύστερης αρχαιότητας και των βυζαντινών χρόνων στο Χαμζά Μπέη τζαμί στη Θεσσαλονίκη. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 34, 53–66. <https://doi.org/10.12681/dchae.1707>

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΑ ΓΛΥΠΤΑ ΤΗΣ ΥΣΤΕΡΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ ΚΑΙ ΤΩΝ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΧΡΟΝΩΝ ΣΤΟ ΧΑΜΖΑ ΜΠΕΗ ΤΖΑΜΙ ΣΤΗ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ*

Η παρούσα μελέτη αποσκοπεί στην παρουσίαση και την εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με την τυπολογία, τα μορφολογικά χαρακτηριστικά και τη χρονολόγηση των αρχιτεκτονικών γλυπτών της ύστερης αρχαιότητας και των βυζαντινών χρόνων που επαναχρησιμοποιήθηκαν κατά τα τέλη του 16ου αιώνα στο αίθριο του Χαμζά Μπέη τζαμί στη Θεσσαλονίκη.

This paper aims at the presentation and the inference of conclusions about the typology, the morphological characteristics and the chronological attribution of the Late Antique and Byzantine architectural sculptures which have been reused in the late 16th century phase of Hamza Bey camii in Thessaloniki.

Το τέμενος του Χαμζά Μπέη¹ (Εικ. 1) ιδρύθηκε το 1467/8 ως *μεστζίτ*² με τρουλαία αίθουσα προσευχής και προστώο, *ρεβάκ*, στη βορειοδυτική όψη. Στα μέσα του 16ου αιώνα μετατράπηκε σε *τζαμί* με την προσθήκη περιστώου και *μιναρέ*. Στα τέλη του 16ου αιώνα, συγχρόνως με την αναδιάρθρωση της κιονοστοιχίας και την ανακατασκευή της ανωδομής του περιστώου, προστέθηκε στα δυτικά τρίπλευρη στοά, η οποία σε συνδυασμό με τη βορειοδυτική πτέρυγα του περιστώου δημιούργησε τετράπλευρο αίθριο, το μοναδικό του είδους σε *τζαμί* του βαλ-

κανικού χώρου με εξαίρεση σουλτανικά καθιδρύματα στην Αδριανούπολη και την Κωνσταντινούπολη. Με εξαίρεση τα οθωμανικά κιονόκρανα της δυτικής στοάς του αιθρίου³, τα αρχιτεκτονικά γλυπτά του περιστυλίου (Εικ. 2) είναι σπόλια, προερχόμενα από κτήρια της ύστερης αρχαιότητας και των βυζαντινών χρόνων.

Α. Βάσεις

Οι βάσεις⁴ ανήκουν σε παραλλαγές του αττικού-ιωνι-

Λέξεις κλειδιά

Ύστερη Αρχαιότητα, βυζαντινή εποχή, Θεσσαλονίκη, αρχιτεκτονική γλυπτική (βάσεις κίονες κιονόκρανα, κορινθιακά και δίζωνα).

Keywords

Late Antiquity, Byzantine period, Thessaloniki, architectural sculpture (bases column shafts capitals, Corinthian and Anionic types).

* Μέρος της παρούσας μελέτης παρουσιάστηκε στο 22ο Διεθνές Συνέδριο Βυζαντινών Σπουδών: Κ. Τ. Ράπτης - Στ. Δ. Βασιλειάδου, «Early Byzantine Architectural Sculptures in Hamza Bey Camii (Thessaloniki)», *Proceedings of the 22nd International Congress of Byzantine Studies* (Sofia, 22-27 August 2011), τ. III, Abstracts of Free Communications, Σόφια 2011, 124-125.

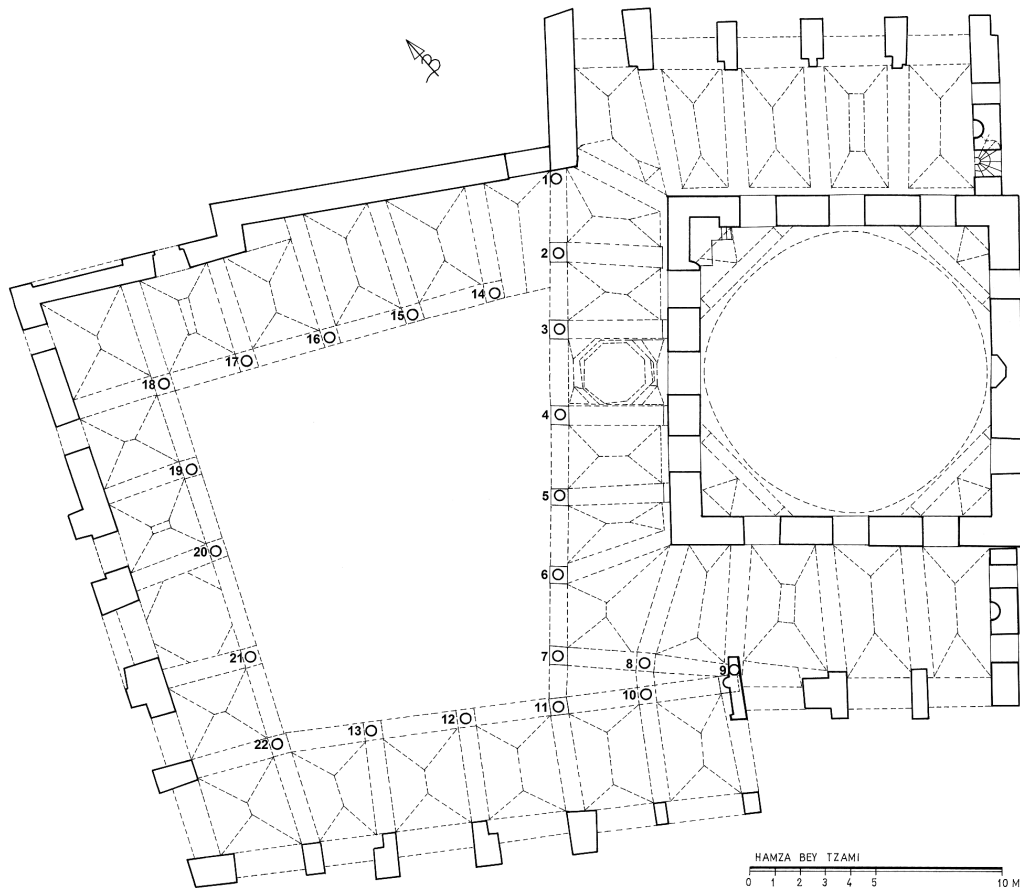
¹ Κ. Θ. Ράπτης, «Το τζαμί του Χαμζά Μπέη (Αλκαζάρ) στη Θεσσαλονίκη. Η αρχιτεκτονική του οθωμανικού μνημείου», *Μνημείο και Περιβάλλον* (υπό έκδοση), όπου η παλαιότερη βιβλιογραφία.

² Τέμενος μικρού μεγέθους, χωρίς *μιναρέ*, στο οποίο δεν τελείται η προσευχή της Παρασκευής (Ν. Πανουτσόπουλος, «Γλωσσάρι», *Η οθωμανική αρχιτεκτονική στην Ελλάδα* (επιμ. Ε. Μπρούσαρη),

Αθήνα 2008, 462).

³ Πρόκειται για πέντε τεκτονικά κιονόκρανα με ρομβοειδή μοτίβα (ΚΡ/18-22) που ανήκουν πιθανώς στο *ρεβάκ* του αρχικού *μεστζίτ* (Ράπτης, ό.π.). Στους ταξινομικούς αριθμούς των αρχιτεκτονικών γλυπτών το γράμμα δηλώνει το είδος, όπου Β σημαίνει βάση, Κ κίονα και ΚΡ κιονόκρανο, ενώ ο αριθμός τη θέση, όπως δηλώνεται στην Εικ. 1.

⁴ Στους είκοσι δύο κίονες χρησιμοποιήθηκαν δεκαεννέα βάσεις: η έδραση των κίωνων Κ/20-21 γίνεται χωρίς τη μεσολάβηση βάσεων, ενώ στους κίονες Κ/8-9 αντί βάσεων έχουν χρησιμοποιηθεί ανεστραμμένα ένα επίθημα και ένα αμφικιονόκρανο με φύλλα καλάμου.

Εικ. 1. Θεσσαλονίκη, Χαμζά Μπέη τζαμί. Κάτοψη.

κού τύπου⁵ και με βάση τη διάπλαση του σώματός τους μπορούν να διακριθούν σε δύο ομάδες (Εικ. 3).

Οι βάσεις της πρώτης ομάδας παρουσιάζουν την κλασική διαμόρφωση του τύπου με πλίνθο, σπείρα, σκοτία και άνω σπείρα. Βάσει του σχήματος της πλίνθου διακρίνονται δύο υποομάδες: στην πρώτη, με τετράγωνη πλίνθο, ανήκει μια βάση μικρών διαστάσεων από λευκό μάρμαρο, που χρησιμοποιήθηκε ανεστραμμένη ως κιονόκρανο (B-KP/14), ενώ στη δεύτερη, με οκτάπλευρη πλίνθο, τέσσερις βάσεις μεγάλων διαστάσεων από λευκό μάρμαρο (B/1, 5-6, 14), στη μία από τις οποίες (B/14) η άνω σπείρα έχει αντικατασταθεί από δακτύλιο.

Στη δεύτερη ομάδα ανήκουν απλοποιημένες αττικές ιω-

νικές βάσεις, στις οποίες η κάτω σπείρα έχει αποκτήσει τεταρτοκυκλική διατομή, ενώ η σκοτία και η άνω σπείρα έχουν αντικατασταθεί από δακτυλίους. Διακρίνονται δύο υποομάδες: στην πρώτη, με τετράπλευρη πλίνθο, ανήκουν τρεις βάσεις από λευκό μάρμαρο (B/3-4, 16), οι δύο μεγαλύτερες (B/3-4) με διβαθμιδωτή πλίνθο, και οκτώ βάσεις από πωρόλιθο (B/10, 12-13, 15, 17-19, 22)· στη δεύτερη, με οκτάπλευρη πλίνθο, ανήκουν τρεις βάσεις από λευκό μάρμαρο (B/2, 7, 11), σε δύο από τις οποίες (B/2, 7) η επιφάνεια του μαρμάρου είναι επιμελώς αδροκατεργασμένη με ξόιδα⁶.

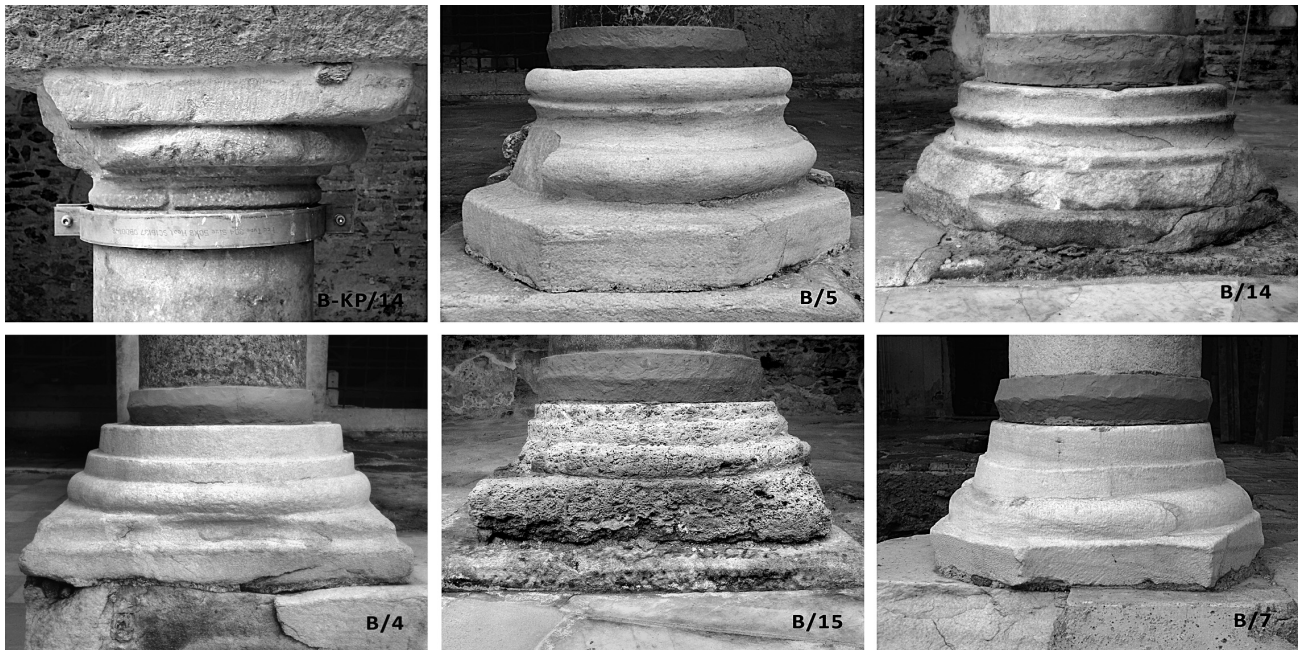
Εγκοπές, που μαρτυρούν την ύπαρξη θωρακίων, διανοίχθηκαν στις βάσεις μετά την τοποθέτησή τους στο

⁵ Ά. Όρλάνδος, *Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική τῆς μεσογειακῆς λεκάνης*, τ. Β', Ἀθήναι 1952, 268-273. J. Kramer, «At tische Säulenbasen des 5. und 6. Jahrhunderts und ihre Rohform», *Bonner Jahrbücher* 170 (1970), 271-278.

⁶ Δ. Ί. Πάλλας, «Ἴουστινιάνεια γλυπτὰ αἰσθητικῶς ἀνεπέργαστα», *Τμητικὸς τόμος. Εἰς μνήμην Παναγιώτου Μιχαήλ*, Ἀθήναι 1972, 420-441.

Εικ. 2. Θεσσαλονίκη, Χαμζά Μπέη τζαμί. Άποψη της βόρειας στοάς του αιθρίου.

Εικ. 3. Θεσσαλονίκη, Χαμιζά Μπέη τζαμί. Βάσεις αττικού-ιωνικού τύπου (B-KP/14, B/5, B/14) και απλοποιημένου τύπου (B/4, B/15, B/7).

περιστύλιο, καθώς απουσιάζουν στις γωνίες των στοών και στους άξονες των εισόδων.

B. Κίονες

Από τους είκοσι δύο αρράβδωτους μονολιθικούς κίονες (Εικ. 4) του περιστυλίου δώδεκα έχουν επαναχρησιμοποιηθεί ακέραιοι και διατηρούν την απόθεση και την απόφυση.

Έξι ακέραιοι κίονες, ύψους 2,96-3,02 μ., από προκοννήσιο μάρμαρο⁷ (K/1-2, 6-9), ένας κίονας, ύψους 2,93 μ., από πράσινο θεσσαλικό μάρμαρο⁸ (K/5) και δύο όμοιοι κίονες, ύψους 3,16 μ., από ερυθρωπό αιγυπτιακό γρανίτη⁹ (K/3-4), που απαρτίζουν την κιονοστοιχία του

περιστώου, αποτελούν μια ομάδα με κοινές αναλογίες και μορφολογικά χαρακτηριστικά: εκτός από μείωση παρουσιάζουν ένταση στο μέσον του ύψους τους και φέρουν πλατιά επίπεδη ταινία στην απόθεση και εξέχον σχοινίο πάνω από επίπεδη ταινία στην απόφυση.

Άλλη ομάδα απαρτίζουν τρεις ακέραιοι κίονες, ύψους 2,45 μ. από προκοννήσιο μάρμαρο (K/13, 16-17), που φέρουν πλατιά ταινία στην απόθεση και δύο άνισου πλάτους επίπεδες ταινίες στην απόφυση.

Από τρεις κίονες από υπόλευκο μάρμαρο (K/10-11, 14), έχουν αποκοπεί τμήματα της απόθεσης και της απόφυσης προκειμένου να προσαρμοστούν σε μικρότερων διαστάσεων βάσεις και κιονόκρανα, ενώ οι υπόλοιποι

⁷ Marmor proconnesium (λατ.). N. Asgari, «Roman and Early Byzantine Marble Quarries of Proconnesus», *Proceedings of the Xth International Congress of Classical Archaeology* (Ankara Izmir, 23-30 September 1973), Άγκυρα 1978, 467-480. H. Dodge Br. Ward Perkins (επιμ.), *Marble in Antiquity. Collected papers of J. B. Ward-Perkins* (Archaeological monographs of the British School at Rome 6), Λονδίνο 1992, 154, όπου η παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁸ Ατράκιος λίθος, marmor thessalicum (λατ.). Ο. Καραγιώργου, «καὶ Ἀτρακίς ὀππόσα (μάρμαρα) λευροῖς χθῶν πεδίους ἐλόχεν σε...: το λατομείο του Ομορφοχωρίου Λαρίσης και η συμβολή του

στη βυζαντινή τέχνη», *Αρχαιολογικά τεκμήρια βιοτεχνικών εγκαταστάσεων κατά τη βυζαντινή εποχή, 5ος-15ος αι.*, Αθήνα 2004, 183-219. L. Lazzarini, *Poikiloi lithoi, versicolores maculae: I marmi colorati della Grecia antica: storia, uso, diffusione, cave, geologia, caratterizzazione scientifica, archeometria, deterioramento*, Πίζα 2007, 223-244, όπου η παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁹ Σηνήτης ερυθρός, πυρροποίκιλος ή «αληθινοπίπερος» λίθος, lapis thebaicus (λατ.): ερυθρωπός γρανίτης από την αρχαία Σηνή (Ασσουάν) στη νότια Αίγυπτο (Dodge Ward Perkins (επιμ.), ὀ.π., 158-159, όπου η παλαιότερη βιβλιογραφία).

Εικ. 4. Θεσσαλονίκη, Χαμζά Μπέη τζαμί. Κίονες (K/6, K/5, K/4, K/17, K/22, K/21).

επτά, ένας από πράσινο θεσσαλικό μάρμαρο (K/21), πέντε από γκριζωπό αιγυπτιακό γρανίτη¹⁰ (K/12, 15, 18-19, 22) και ένας από ερυθρωπό αιγυπτιακό γρανίτη (K/20), αποτελούν τμήματα κίωνων μεγάλων διαστάσεων που κόπηκαν προκειμένου να προσαρμοστούν στις αναλογίες του νέου κτηρίου.

Η σύνδεση των κίωνων με τις βάσεις και τα κιονόκρανα επιτεύχθηκε με την προσάρτηση μεταλλικών δακτυλίων στο εσωτερικό των οποίων γινόταν έγχυση μολύβδου.

Γ. Κιονόκρανα

Από τα κιονόκρανα των είκοσι δύο σύνθετων στηριγμάτων του αιθρίου τα δεκαέξι αποτελούν παραλλαγές κορινθιακών και δίζωνων κιονοκράνων και χρονολογούνται από την ύστερη αρχαιότητα έως τη μέση βυζαντινή περίοδο.

Πρωμότερα είναι δύο κορινθιακά κιονόκρανα που παρουσιάζουν ομοιότητες ως προς την εκτέλεση της άκαν-

θας και των σιγομειδών φυλλαρίων που αναπτύσσονται κάτω από το χείλος του καλάθου.

Το πρώτο (K/5, Εικ. 5) φέρει μια στεφάνη οκτώ πεντάλοβων φύλλων άκανθας. Οι μεσαίοι λοβοί των φύλλων απολήγουν σε τέσσερις γλωσσίδες, από τις οποίες οι δύο κεντρικές των γειτονικών φύλλων εφάπτονται σχηματίζοντας ρομβοειδείς οφθαλμούς. Ο κορυφαίος λοβός διαμορφώνεται με ζεύγη πλευρικών γλωσσίδων εκατέρωθεν της κεντρικής. Οι νευρώσεις σε τρία φύλλα αποδίδονται με πρισματικές γλυφές, ενώ στα υπόλοιπα πέντε με βαθιές αυλακώσεις. Στα κενά μεταξύ των φύλλων υπάρχουν σχηματοποιημένοι γωνιώδεις καυλοί, από τους οποίους φύονται φυλλοφόροι κάλυκες, δύο στο μέσον κάθε πλευράς. Από τους κάλυκες ξεκινούν τόσο οι έλικες που κατευθύνονται κάτω από τις γωνίες του άβακα όσο και οι βλαστοί που απλώνονται στο κεντρικό τμήμα του καλάθου και απολήγουν σε αντωπά σιγομειδή φύλλα. Το χείλος του καλάθου διακρίνεται και είναι ρηχό. Ο διμερής κοιλόπλευρος άβακας αντί κομβίων φέρει έξεργα άνθη χωρίς μίσχο. Ανήκει στην ίδια

¹⁰ Αιθιοπικός, Συηνίτης μελανός ή ψαρός λίθος, lapis psaranus (λατ.): γκριζωπός γρανίτης από την περιοχή της Αιγυπτιακής ανα-

τολικής ερήμου, στην ευρύτερη περιοχή της αρχαίας Συήνης (R. Gnoli, *Marmora Romana*, Ρώμη 1988, 147, εικ. 96).

Εικ. 5. Θεσσαλονίκη, Χαμζά Μπέη τζαμί. Κορινθιακά κιονόκρανα (ΚΡ/5, ΚΡ/13, ΚΡ/7).

ομάδα με κιονόκρανα με μία ζώνη φύλλων άκανθας από τη Θεσσαλονίκη¹¹ και το Δίον¹², που χρονολογούνται στη β' πενητηκονταετία του 3ου αιώνα.

Στο δεύτερο κιονόκρανο (ΚΡ/13, Εικ. 5) ο διάκοσμος απαρτίζεται από δύο ζώνες οκτώ φύλλων άκανθας. Τα φύλλα της κάτω ζώνης ήταν προφανώς πεντάλοβα με τις κεντρικές γλωσσίδες των μεσαίων λοβών σε επαφή. Τα φύλλα της άνω στεφάνης, με ευδιάκριτη την κεντρική νεύρωση του κορυφαίου λοβού, φυτρώνουν ανάμεσα στα φύλλα της πρώτης. Χαρακτηριστικές είναι οι κάθετες γλωσσίδες ανάμεσα στα τοξωτά χεῖλη του σαγώματος της δεύτερης στεφάνης που διαμορφώνουν αρνητικά μοτίβα. Ένα από αυτά διαμορφώνεται αδέξια καθώς, λόγω αστοχίας στο σχεδιασμό της άνω στεφάνης, περιορίστηκε ο χώρος που απαιτούνταν για την αρμονική ανάπτυξη των γειτονικών φύλλων άκανθας που το σχηματίζουν. Στην τρίτη ζώνη δύο μίσχοι που εκφύονται από πρισμα-

τικά εξάρματα¹³, χωρίς τη μεσολάβηση φυλλοφόρων καλύκων, απολήγουν σε αντωπά τοποθετημένα φυλλάρια στο μέσον κάθε όψης, καθώς και σε έλικες κάτω από τις γωνίες του άβακα. Ο άβακας είναι διμερής και φέρει στο μέσον κάθε πλευράς φυτικό μοτίβο.

Και τα δύο παρουσιάζουν στενές μορφολογικές ομοιότητες με ομάδα κιονοκράνων από τη Θεσσαλονίκη που χρονολογούνται στο β' μισό του 3ου αιώνα¹⁴.

Οψιμότερο των προαναφερθέντων είναι ένα κορινθιακό κιονόκρανο (ΚΡ/7, Εικ. 5) με δύο ζώνες οκτώ πεντάλοβων φύλλων άκανθας. Το ζεύγος των κάτω λοβών κάθε φύλλου απολήγει σε τρεις γλωσσίδες, το μεσαίο ζεύγος σε τέσσερις, ενώ ο κορυφαίος λοβός θα ήταν τριμερής με δύο ελεύθερες πλευρικές γλωσσίδες. Οι νευρώσεις των φύλλων αποδίδονται με βαθιές αυλακώσεις, ενώ οι γλωσσίδες τους σχηματίζουν μεταξύ τους μηνοειδείς οφθαλμούς. Από την ανώτερη στεφάνη του καλάθου

¹¹ Κιονόκρανο σε β' χρήση στο περίστω των Αγίων Αποστόλων Θεσσαλονίκης (Α. Μέντζος, *Κορινθιακά κιονόκρανα της Μακεδονίας στην όψιμη αρχαιότητα* (αδημοσίετη διδακτορική διατριβή), Θεσσαλονίκη 1989, 75-76, 286, αριθ. 48, πίν. 20γ).

¹² Στο ίδιο, 78, 288-289, αριθ. 52α β, πίν. 22β γ.

¹³ Πρβλ. κιονόκρανο του β' μισού του 3ου αιώνα από τη Βέροια χωρίς φυλλοφόρους κάλυκες (Στο ίδιο, 72, 274-275, αριθ. 32,

πίν. 15α).

¹⁴ Κιονόκρανα ΑΓ2, 16-17, 19, 27 συλλογής Ροτόντας, κιονόκρανο χωρίς αριθμό στο Παλαιό Αρχαιολογικό Μουσείο και κιονόκρανο ΑΔ1009 στον Άγιο Δημήτριο Θεσσαλονίκης (Στο ίδιο, 72-74, 80-81, 281-285, αριθ. 40-46, πίν. 18α γ, 19α δ, όπου η παλαιότερη βιβλιογραφία).

εκφύονται ζεύγη διπλών φυλλοφόρων καλύκων που αναπτύσσονται κάτω από τον κοιλόπλευρο διμερή άβακα. Οι έσω γλωσσίδες των φύλλων κάθε κάλυκα εφάπτονται μεταξύ τους διαμορφώνοντας οφθαλμό. Οι έλικες κάτω από τις γωνίες του κιονοκράνου δεν εκφύονται πλέον από τους κάλυκες, ενώ οι εσωτερικές έλικες ή τα φυλλάρια που εμφανίζονταν στα παλαιότερα κιονόκρανα έχουν εξαφανιστεί. Γενικά παρατηρείται ενοποίηση των άλλοτε ιεραρχικά οργανωμένων ζωνών του καλάθου, καθώς και συμπίεση της τρίτης ζώνης του. Παρά την πλούσια ανάπτυξη του φυλλώματος η απόδοση της άκανθας συντείνει σε οψιμότερη των προηγούμενων χρονολόγηση¹⁵. Το κιονόκρανο παρουσιάζει ομοιότητες και είναι πιθανώς σύγχρονο με γλυπτά του τέλους του 4ου και των αρχών του 5ου αιώνα από τη Θεσσαλονίκη¹⁶, την Καβάλα¹⁷ και το Δίον¹⁸, που χαρακτηρίζονται από παρόμοια ενοποίηση των ζωνών του διακόσμου¹⁹. Στενές αναλογίες με το εξεταζόμενο κιονόκρανο παρουσιάζουν δύο κιονόκρανα προερχόμενα από άγνωστο κτήριο της όψιμης αρχαιότητας στη Θεσσαλονίκη, το πρώτο άλλοτε στη συλλογή της Ροτόντας²⁰ και το δεύτερο στη συλλογή της μονής Βλατάδων²¹, που έχουν χρονολογηθεί στην ίδια εποχή. Στην ίδια ομάδα ανήκει ένα κιονόκρανο στη μονή Αγίου Δημητρίου Στομίου, που έχει ωστόσο χρονολογηθεί στον 7ο αιώνα²². Ο 5ος αιώνας, και συγκεκριμένα το β' μισό του, αντιπροσωπεύεται από ένα περιορισμένων διαστάσεων κο-

ρινθιακό κιονόκρανο²³ που συγκεντρώνει τα κύρια χαρακτηριστικά του λεγόμενου «θεοδοσιανού» τύπου²⁴ και από τρία κιονόκρανα με ανάγλυφα ζώα, κοινό χαρακτηριστικό των οποίων αποτελεί η προιονωτή διαμόρφωση της άκανθας²⁵.

Ο εντοιχισμός του μικρού «θεοδοσιανού» κιονοκράνου (ΚΡ/9) σε νεότερη τοιχοποιία δεν επιτρέπει πολλές παρατηρήσεις. Ο κάλαθος, στο κάτω τμήμα του οποίου αναπτύσσεται σπείρα με λοξά ή κάθετα φυλλάρια άκανθας, καλύπτεται από δύο σειρές οκτώ πεντάλοβων φύλλων προιονωτής άκανθας με τα φύλλα της δεύτερης στεφάνης να φύονται μεταξύ αυτών της πρώτης. Οι κατώτεροι λοβοί κάθε φύλλου, με πέντε γλωσσίδες ο καθένας, φύονται από τη σπείρα και αναπτύσσονται σχεδόν κατακόρυφοι. Οι μεσαίοι λοβοί είναι συνεπτυγμένοι και απολήγουν σε πέντε γλωσσίδες, ενώ ο κορυφαίος λοβός προβάλλει καμπτόμενος εμπρός. Οι νευρώσεις των φύλλων αποδίδονται με πρισματικές γλυφές χωρίς τρυπάνι, με το κεντρικό νεύρο ταινιωτό, πλαισιωμένο από παράλληλες αυλακώσεις που φθάνουν ως τη βάση του. Το χείλος διακρίνεται πάνω από το μεσαίο φύλλο της άνω ζώνης, ενώ επάνω από αυτό και μεταξύ των γωνιαίων ελίκων αναπτύσσεται κολάρο με χαμηλά ανθέμια, οι γλωσσίδες των οποίων εφάπτονται μεταξύ τους σχηματίζοντας κυκλικούς οφθαλμούς. Ο άβακας είναι κοιλόπλευρος, διμερής, με διάκοσμο φύλλων δάφνης και φέρει κομβίο στο μέσον κάθε πλευράς.

¹⁵ Αν και η απόδοση των νευρώσεων των φύλλων με βαθιές αυλακώσεις παρατηρείται σε κιονόκρανα του 2ου και 3ου αιώνα (Β. Συθιακάκη, *Η αρχιτεκτονική γλυπτική της Θεσσαλίας και Φθιώτιδας στα παλαιохριστιανικά και πρώιμα μεσαιωνικά χρόνια* (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή), Θεσσαλονίκη 2002 τ. Α', 154, όπου η παλαιότερη βιβλιογραφία), η άκανθα με τρεις γλωσσίδες στους κάτω λοβούς και τέσσερις στους μέσους χαρακτηρίζεται κυρίως κιονόκρανα του 4ου αιώνα και φαίνεται να εγκαταλείπεται στα μέσα του 5ου, όταν όλοι οι λοβοί εμφανίζουν πλέον τρεις γλωσσίδες (R. Kautzsch, *Kapitellstudien. Beiträge zu einer Geschichte des Spätantiken Kapitells im Osten vom vierten bis ins siebente Jahrhundert*, Βερολίνο Λειψία 1936 (στο εξής: Kautzsch, *Kapitellstudien*), 43).

¹⁶ Κιονόκρανα σε β' χρήση στους δυτικούς κίονες του κυρίως ναού των Αγίων Αποστόλων (Μέντζος, ό.π. (υποσημ. 11), 106, 325 326, αριθ. 91 92, πίν. 40α β, όπου η παλαιότερη βιβλιογραφία).

¹⁷ Κιονόκρανα Λ717 718 Μουσείου Καβάλας (Στο ίδιο, 106, 336 338, αριθ. 103 104, πίν. 45γ δ).

¹⁸ Στο ίδιο, 109 112, 331 334, αριθ. 98, 100α β, πίν. 42δ ε, 44α β, όπου η παλαιότερη βιβλιογραφία.

¹⁹ Για την εξέλιξη του διακόσμου στο τυπικό κορινθιακό κιονόκρανο από τον 4ο αιώνα κ.ε. βλ. στο ίδιο, 199 201 και κυρίως για

το τέλος της περιόδου, 200 201.

²⁰ Κιονόκρανο ΑΓ44 (Χ. Μαυροπούλου Τσιούμη Δ. Παπανικόλα Μπακιριτζή, «Κιονόκρανα της συλλογής της Ροτόντας Θεσσαλονίκης. Μέρος Α'. Κορινθιακά κιονόκρανα και παραλλαγές», *Μακεδονικά* 19 (1979), 15 16, 28 29, αριθ. 10, πίν. 5 α β).

²¹ Αδημοσίευτο (Στο ίδιο, 16).

²² Β. Συθιακάκη, «Τα γλυπτά του καθολικού της μονής Αγίου Δημητρίου στο Στόμιο (Τσάγεζι)», *Αγιος Δημήτριος Στομίου. Ιστορία-Τέχνη-Ιστορική γεωγραφία του μοναστηριού και της περιοχής των εκβολών του Πηνειού* (επιμ. Σ. Γουλούλης Σ. Σδρόλια), Λάρισα 2010, 125 126.

²³ Για κιονόκρανα περιορισμένων διαστάσεων, βλ. J. P. Sodini, «La sculpture architecturale à l'époque paléochrétienne en Illyrie», *Πρακτικά του 10ου Διεθνούς Συνεδρίου Χριστιανικής Αρχαιολογίας* (Θεσσαλονίκη, 28 Σεπτεμβρίου 4 Οκτωβρίου 1980), τ. Α', Θεσσαλονίκη Πόλη του Βατικανού 1984, 215 216 (στο εξής: Sodini, «Sculpture architecturale»).

²⁴ Για τον τύπο, βλ. Kautzsch, *Kapitellstudien*, 115 κ.ε., 125 126.

²⁵ Για την προιονωτή άκανθα, βλ. J. Kramer, *Skulpturen mit Adlerfiguren an Bauten des 5. Jahrhunderts n. Chr. in Konstantinopel*, Κολωνία 1968, 39 κ.ε., όπου η παλαιότερη βιβλιογραφία.

Τα τρία δίζωνα²⁶ κιονόκρανα (Εικ. 6), όλα από προκοννήσιο μάρμαρο, ανήκουν στην κατηγορία χωρίς διαχωριστική ταινία ανάμεσα στη στεφάνη των φύλλων άκανθας και το τμήμα με τα ζώα (τύπος Ι κατά Kitzinger²⁷) και χρονολογούνται στο β' μισό του 5ου αιώνα.

Καλύτερα διατηρημένα μεταξύ αυτών είναι δύο κιονόκρανα με αετούς²⁸ (ΚΡ/16-17). Το κάτω τμήμα των κιονοκράνων απαρτίζεται από μια ζώνη οκτώ πεντάλοβων φύλλων προιονωτής άκανθας με ανάλογη με το μικρό «θεοδοσιανό» διαμόρφωση λοβών, γλωσσίδων και νευρώσεων. Στα φύλλα άκανθας του κιονοκράνου Κ/16 παρατηρείται διαφοροποίηση στη διαμόρφωση του κορυφαίου λοβού, ο οποίος, ενώ στα περισσότερα προέβαλε και καμπόταν προς τα εμπρός, σε κάποιες περιπτώσεις, πιθανώς από κατασκευαστική αστοχία, έχει συρρικνωθεί, δεν αναπτύσσεται προς τα εμπρός και το περίγραμμά του αποδίδεται οδοντωτό. Τέσσερις αετοί με ανοικτά τα φτερά καταλαμβάνουν τις γωνίες της άνω ζώνης. Το κενό μεταξύ των αετών στο μέσον κάθε όψης καλύπτεται από ένα φύλλο προιονωτής άκανθας. Σκληρές χαράξεις αποδίδουν τα φτερά, ενώ φολιδωτός διάκοσμος το φτέρωμα στο σώμα των πτηνών. Στο μέσον του άβακα, που κοσμεείται με φύλλα δάφνης, διαμορφώνεται έξεργο κομβίο με διάτρητο φυτικό μοτίβο ή κόσμημα εν είδει κουκουνάρας. Λόγω της ανάπτυξης φύλλων άκανθας μεταξύ των αετών της άνω ζώνης δεν εντοπίζονται στενά παράλληλα των υπό μελέτη κιονοκράνων. Στη Θεσσαλονίκη ανάλογο κιονόκρανο απαντά στη βασιλική του Αγίου Δημητρίου²⁹, ωστόσο πλησιέστερα μορφολογικά είναι δύο κιονόκρανα από την Κωνσταντινούπολη³⁰ και έξι σε β' χρήση στη βασιλική του Αγίου Μάρκου στη Βενετία³¹.

Στο τρίτο δίζωνο κιονόκρανο (ΚΡ/12) διατηρείται τρά-

χηλος με λοξά τοποθετημένα φυλλάκια άκανθας. Το κάτω τμήμα του καλάθου καλύπτεται από μια στεφάνη οκτώ φύλλων προιονωτής άκανθας, η διαμόρφωση των οποίων διαφοροποιείται των προηγούμενων παραδειγμάτων: οι κατώτεροι λοβοί των φύλλων αποσχίζονται σε δύο μικρότερους, από τους οποίους πλήρες οδοντωτό περίγραμμα διατηρεί μόνο ο εσωτερικός, οι μεσαίοι λοβοί παραμένουν αδιάσπαστοι, ενώ ο κορυφαίος πλαισιώνεται από δύο μικρότερους λοβούς με οδοντωτό περίγραμμα εκατέρωθεν του καμπτόμενου τμήματος³². Τέσσερις προτομές κριών καταλαμβάνουν τις γωνίες της άνω ζώνης και ανακρατούν τον τριταινωτό άβακα. Δεν διατηρούνται τα κέρατα και τα δύο μπροστινά πόδια των ζώων που προβάλλαν προς τα έξω. Ανάμεσά τους παρεμβάλλονται εναλλάξ αετός που συγκρατεί με τα νύχια του θήραμα και περιτέχνο κέρασ αμάθειας. Ο αετός έχει εντελώς αποκρουστεί στη μία όψη, ενώ στην άλλη λείπει το άνω μέρος του σώματος και το κεφάλι. Στο σωζόμενο τμήμα φαίνεται πως απεικονίζεται με ανοικτά φτερά. Το σώμα αποδίδεται πλαστικά και η επιφάνειά του μένει λεία, χωρίς απόδοση του φτερώματος με χαράξεις ή φολίδες. Στα περισσότερα κιονόκρανα του τύπου ο αετός απεικονίζεται με κλειστά φτερά, με ή χωρίς θήραμα στα νύχια, σε στάση μετωπική ή προφίλ. Στη Θεσσαλονίκη ανάλογο κιονόκρανο απαντούν στον Άγιο Δημήτριο³³, στον Προφήτη Ηλία³⁴ και στις συλλογές της Ροτόντας³⁵ και του Επταπυργίου³⁶. Σύμφωνα με τη διαμόρφωση της άκανθας και τον τρόπο διάταξης κριών και αετών με ανοικτά φτερά ανήκει στην ίδια ομάδα με κιονόκρανα από την Παλαιά Μητρόπολη της Έδεσσας³⁷, τη Βέροια³⁸, το Αρχαιολογικό Μουσείο Κωνσταντινούπολης³⁹ και τη βασιλική του Αγίου Μάρκου στη Βενετία⁴⁰. Στενότερες

²⁶ Για δίζωνα κιονόκρανα, βλ. Μ. Παναγιωτίδη, «Βυζαντινά κιονόκρανα με ανάγλυφα ζώα», ΔΧΑΕ ΣΤ' (1970 1972), 82 124, όπου η παλαιότερη βιβλιογραφία και Sodini, «Sculpture architecturale», 234 238.

²⁷ E. Kitzinger, «The Horse and Lion Tapestry at Dumbarton Oaks», DOP 3 (1946), 17 19, 62 64, εικ. 51 71.

²⁸ Τα κιονόκρανα έχουν περιληφθεί στον κατάλογο της Μ. Παναγιωτίδη (ό.π., 116, αριθ. 23, πίν. 31β). Αναφέρονται, επίσης, με λάθος διατύπωση του ονόματος του μνημείου (Hodja Bey Camii) από τον Sodini («Sculpture architecturale», 234 235).

²⁹ Γ. και Μ. Σωτηρίου, *Η βασιλική του Αγίου Δημητρίου στη Θεσσαλονίκη*, Αθήνα 1952, 169, πίν. 43δ.

³⁰ Kitzinger, ό.π., 67, αριθ. 61 62, εικ. 92 93.

³¹ F. W. Deichmann J. Kramer U. Peschlow, *Corpus der kapitelle der Kirche von San Marco zu Venedig*, Wiesbaden 1981, 83, 86, 105, 107 108, αριθ. 332, 343, 451 452, 463 464, πίν. 21, 22, 31, 33, όπου η

παλαιότερη βιβλιογραφία.

³² Kautzsch, *Kapitellstudien*, 126 κ.ε.

³³ Kitzinger, ό.π., 63, αριθ. 13, εικ. 58, όπου η παλαιότερη βιβλιογραφία. Σωτηρίου, ό.π., 167, πίν. 43α.

³⁴ Παναγιωτίδη, ό.π., 116 117, αριθ. 24, πίν. 30δ.

³⁵ Κιονόκρανο ΑΓ20 (Μαυροπούλου Τσιούμη Παπανικόλα Μπακιρτζή, ό.π. (υποσημ. 20), 22, 36, αριθ. 28, πίν. 11γ δ, όπου η παλαιότερη βιβλιογραφία).

³⁶ Αδημοσίευτα (εκτίθενται στον υπαίθριο χώρο του Επταπυργίου).

³⁷ Παναγιωτίδη, ό.π., 82 κ.ε., 97, αριθ. 9, πίν. 27α β.

³⁸ Στο ίδιο, 113 114, αριθ. 6, πίν. 31δ.

³⁹ N. Firatli, *La sculpture byzantine figurée au Musée archéologique d'Istanbul*, Παρίσι 1990, 110, αριθ. 198, πίν. 63, όπου η παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁴⁰ Deichmann Kramer Peschlow, ό.π. (υποσημ. 31), 79, αριθ. 315 316, πίν. 19, όπου η παλαιότερη βιβλιογραφία.

Εικ. 6. Θεσσαλονίκη, Χαμζά Μπέη τζαμί. Δίζωνα κιονόκρανα με αετούς (KP/17, KP/16) και κριούς (KP/12).

ωστόσο ομοιότητες ως προς τη μορφή και τις διαστάσεις με το εξεταζόμενο κιονόκρανο παρουσιάζει ένα δίζωνο από τη Θεσσαλονίκη που χρονολογείται στο β' μισό του 5ου αιώνα, σήμερα στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο Αθηνών⁴¹. Οι ομοιότητες στην απόδοση της κεφαλής των κριών, ιδιαίτερα ως προς τη διαμόρφωση των ματιών και την απόδοση του τριχώματος με βοστρύχους στο μέτωπο των ζών, μπορούν να αποδώσουν τα δύο κιονόκρανα σε ενιαίο γλυπτικό σύνολο ενός άγνωστου πρωτοβυζαντινού κτηρίου της πόλης. Ενιαία ομάδα συνιστούν επτά κιονόκρανα (Εικ. 7) τύπου «λύρας» ή σχήματος V (τύπος V/VI κατά Kautsch⁴²) από προκονήσιο μάρμαρο. Στα έξι από αυτά τέσσερα πεντάλοβα φύλλα άκανθας, ένα στο μέσον κάθε όψης, απαρτίζουν την κάτω ζώνη και τέσσερα τοποθετημένα στις γωνίες διαμορφώνουν την άνω ζώνη (KP/2-4, 6, 10-11). Οι κατώτεροι λοβοί κάθε φύλλου απολήγουν σε δύο γλωσσίδες με μια τρίτη να λανθάνει στην εξωτερική

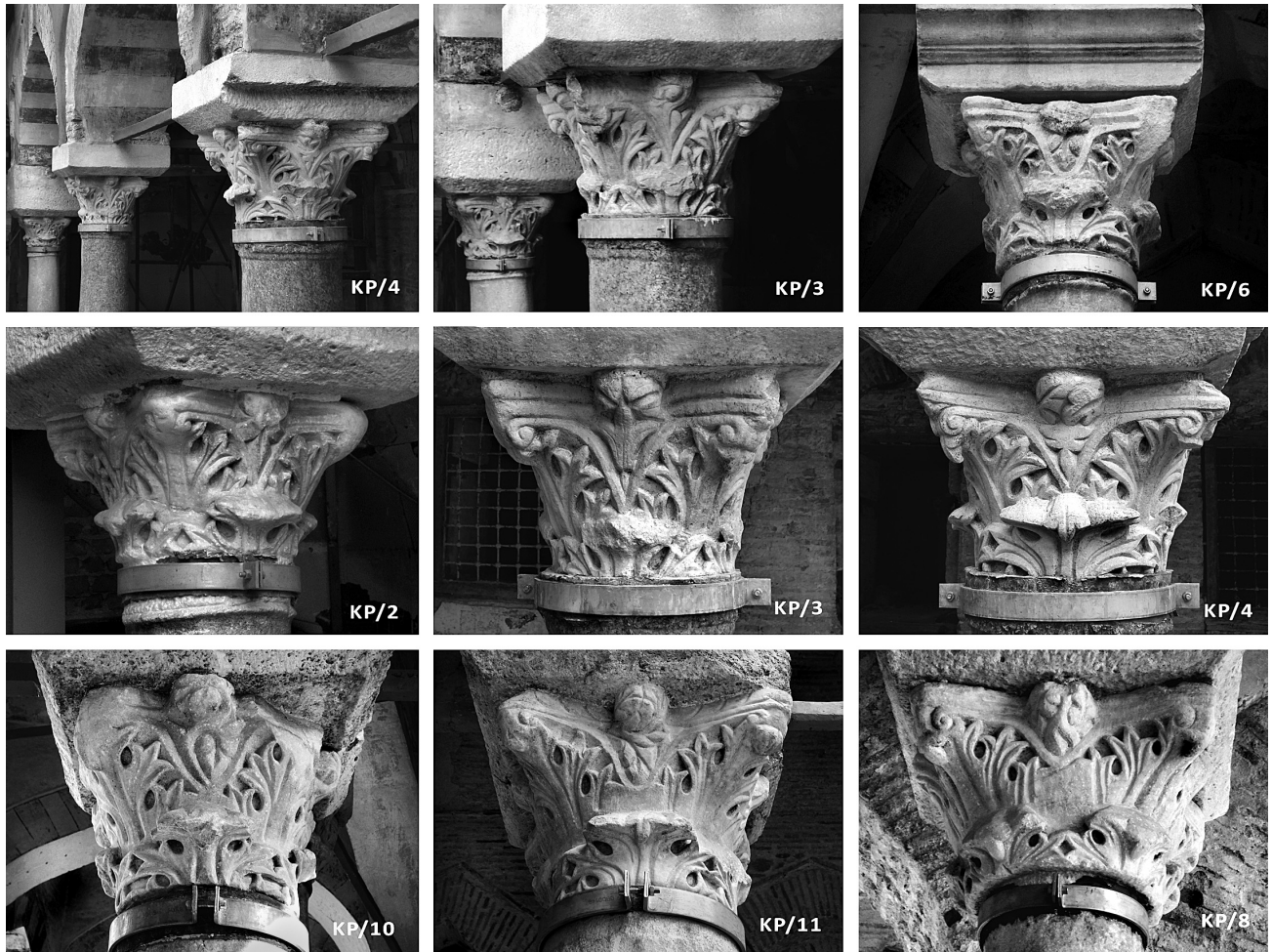
πλευρά τους, ενώ οι μεσαίοι σε τρεις. Ο τριμερής κορυφαίος λοβός κάμπτεται εμπρός. Οι απολήξεις των γλωσσίδων των πλευρικών λοβών των φύλλων της κάτω ζώνης εφάπτονται μεταξύ τους σχηματίζοντας ρομβοειδείς οφθαλμούς και κολπίσκους⁴³. Τα φύλλα της άνω ζώνης ανακρατούν το διμερή, και σε δύο περιπτώσεις (KP/10-11) κοσμημένο με φύλλα δάφνης, άβακα, κάτω από τις γωνίες του οποίου οι έλικες έχουν εκφυλιστεί σε λεπτές ταινίες. Οι ταινίες των ελίκων σχηματίζουν στο μέσον κάθε πλευράς σχήμα V ή λύρας, που γεμίζει με παραλλαγές φυτικών μοτίβων. Ένα κιονόκρανο (KP/8) διαφοροποιείται από τα άλλα έξι καθώς φέρει πέντε, αντί τεσσάρων, πεντάλοβα φύλλα άκανθας στην κάτω ζώνη. Το λυρόσχημο κενό ανάμεσα στις έλικες είναι μικρότερο, ενώ λόγω της αναδιάταξης των φύλλων της κάτω ζώνης διαμορφώνεται μια ακόσμητη επιφάνεια κάτω από αυτό. Ανάλογη, μικρότερων ωστόσο διαστάσεων, ακόσμητη επιφάνεια διαμορφώνεται στην ίδια θέση σε

⁴¹ Μ. Σκλάβου Μαυροειδή, *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών*, κατάλογος, Αθήνα 1999, 50-51, αριθ. 52, όπου η παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁴² Kautsch, *Kapitellstudien*, 59-61, και ειδικότερα για την Ελλάδα, 72-78.

⁴³ Πρόκειται για τύπο άκανθας (mask acanthus motif), η χρήση

του οποίου γενικεύεται στα εργαστήρια της Κωνσταντινούπολης από τον 5ο αιώνα (W. E. Betsch, *The History Production and Distribution of the Late Antique Capital in Constantinople*, University of Pennsylvania 1977 (διδασκατορική διατριβή) (στο εξής Betsch, *The History Production*), 191-192).

Εικ. 7. Θεσσαλονίκη, Χαμζά Μπέη τζαμί. Κορινθιακά κιονόκρανα τύπου «λύρας» (KP/4, KP/3, KP/6, KP/2, KP/10, KP/11, KP/8).

δύο από τα παραδείγματα με τέσσερα φύλλα στην κάτω ζώνη, και συγκεκριμένα στα κιονόκρανα με άβακα κοσμημένο με φύλλα δάφνης (KP/10-11).

Κορινθιακά κιονόκρανα τύπου «λύρας» παράγονταν στα εργαστήρια της Κωνσταντινούπολης⁴⁴ από τα τέλη

του 5ου έως τα μέσα του 6ου αιώνα⁴⁵. Ωστόσο η χρονολόγησή τους βασίζεται στη χρήση τους σε μνημεία στις επαρχίες της αυτοκρατορίας, όπου κατά κανόνα εξαγονταν⁴⁶, και ειδικότερα σε χρονολογημένα μνημεία της Ραβέννας, όπως η βασιλική των Αποστόλων και ο Άγιος

⁴⁴ Για την παραγωγή κιονοκράνων στα εργαστήρια της Κωνσταντινούπολης, βλ. Betsch, *The History Production*, 119 κ.ε.

⁴⁵ Kautzsch, *Kapitellstudien*, 60. Betsch, *The History Production*, 218-219. Th. Zolt, *Kapitellplastik Konstantinopels von 4. bis 6. Jahrhundert n. Chr. mit einem Beitrag zur Untersuchung des ioni-schen Kämpferkapitells* (Asia Minor Studien 14), Βόννη 1994, 176-197, αριθ. 489-571.

⁴⁶ Για τη διακίνηση αρχιτεκτονικών γλυπτών στη Μεσόγειο, βλ. J. P. Sodini, «Η χρήση του μαρμάρου και της πέτρας (7ος-15ος αι.)», *Οικονομική Ιστορία του Βυζαντίου από τον 7ο έως τον 15ο αι.*

(επιμ. Α. Λαΐου), Αθήνα 2006, τ. Α', 223-248 και J. P. Sodini, «Le commerce des marbres à l'époque protobyzantine», *Hommes et richesses dans l'Empire byzantine I, IVe-VIIe siècle*, Παρίσι 1989, 163-186. Για τη γεωγραφική κατανομή κορινθιακών κιονοκράνων τύπου «λύρας», βλ. Cl. Barsanti, «L'esportazione di marmi dal Proconneso nelle regioni pontiche durante il IV-VI secolo», *Rivista dell'Istituto Nazionale d'Archeologia e Storia dell'Arte*, σειρά III, έτος XII (1989), 125-134. Sodini, «Sculpture architecturale», 211-214 και J. P. Sodini, Cl. Barsanti, A. Guiglia, Guidobaldi, «La sculpture architecturale en marbre au VIe siècle à Constantinople et dans

Απολλινάριος ο Νέος⁴⁷. Στην πρωτεύουσα εντοπίζονται κυρίως σε συλλογές και σε β' χρήση σε κινστέρνες και βυζαντινούς ναούς⁴⁸. Στη Θεσσαλονίκη δύο ανάλογα κιονόκρανα με τέσσερα φύλλα βρίσκονται στο δυτικό παράθυρο της βασιλικής του Αγίου Δημητρίου⁴⁹, πέντε όμοια ανήκουν στη συλλογή Ροτόντας⁵⁰, ενώ στην ομάδα με πέντε φύλλα άκανθας ανήκουν δύο κιονόκρανα στο προστώο του ναού του Αγίου Μηνά⁵¹ και ένα στο νοτιοανατολικό κίονα του υστεροβυζαντινού ναού των Αγίων Αποστόλων⁵².

Ένα κορινθιακό κιονόκρανο από προκορνήσιο μάρμαρο (ΚΡ/15, Εικ. 8) ανήκει στον τύπο του γυμνού πυρήνα⁵³ (τύπος VII, Kapitelle mit Abdachung der Kernmasse κατά Kautsch⁵⁴, roofed-over Corinthian capital κατά Betsch⁵⁵). Το κιονόκρανο προοριζόταν να χρησιμοποιηθεί σε πολύλοβο άνοιγμα και φέρει καθ' ύψος στις πλευρικές όψεις του επίπεδες ταινίες με αδρή επιφάνεια, όπου ακουμπούσε το διάφραγμα. Ο κάλαθος καλύπτεται από δύο ζώνες σκληρής άκανθας. Η κάτω απαρτίζεται από έξι πεντάλοβα φύλλα, ενώ η άνω από οκτώ. Το ζεύγος των κάτω λοβών κάθε φύλλου απολήγει σε τρεις γλωσσίδες, το μεσαίο ζεύγος σε τέσσερις, ενώ ο κορυφαίος λοβός ήταν τριμερής με δύο ελεύθερες πλευρικές γλωσσίδες. Οι αιχμηρές απολήξεις των φύλλων εφάπτονται μεταξύ τους σχηματίζοντας μοτίβα μάσκας με κυκλικούς ή ρομβοειδείς οφθαλμούς και κολπίσκους⁵⁶,

στους οποίους περικλείονται τέσσερις ελεύθερες γλωσσίδες αντί δύο, όπως συνηθίζεται στα κιονόκρανα του τύπου. Οι βλαστοί των ελίκων, αν και σχηματίζονται ωςγωνιώδη εξάρματα του πυρήνα, απολήγουν σε επαρκώς σχηματισμένες κυκλικές σπείρες, οι ακμές των οποίων κοσμούνται με κλαδίσκους. Ακόσμητο τμήμα του πυρήνα εξέχει μεταξύ των ελίκων πάνω από τον καμπτόμενο λοβό των κεντρικών φύλλων της άνω ζώνης διαμορφώνοντας το χείλος του καλάθου. Ο διμερής άβακας κοσμεύεται με φύλλα δάφνης και φέρει κομβίο στο μέσον κάθε πλευράς.

Τα κιονόκρανα του τύπου αποτελούν δημιουργία των αρχών του 6ου αιώνα⁵⁷, που ως προϊόντα μαζικής παραγωγής των εργαστηρίων της πρωτεύουσας εξαγότανταν διά θαλάσσης στις επαρχίες της αυτοκρατορίας⁵⁸ και απαντούν σε κτήρια του α' μισού του 6ου αιώνα γύρω από τη Μεσόγειο και τη Μαύρη Θάλασσα⁵⁹ και σπανιότερα στην Κωνσταντινούπολη⁶⁰. Πλησιέστερα παράλληλα του εξεταζόμενου κιονοκράνου, ως προς τη διαμόρφωση των φύλλων της άκανθας και των μεταξύ αυτών μασκόμορφων μοτίβων με τέσσερις αντί δύο γλωσσίδες, λεπτομέρεια που χαρακτηρίζει κιονόκρανα της ιουστινιάνειας περιόδου⁶¹, αποτελούν τα κιονόκρανα της βασιλικής Α στο Latrun της Κυρηναϊκής⁶², εκείνα της κατά Πάλλα βασιλικής Δ των Φιλίππων⁶³, τρία κιονόκρανα στην Κωνσταντινούπολη⁶⁴ και ένα

les régions sous influence constantinopolitaine», *Acta XIII Congressus Internationalis Archaeologiae Christianae* (Split Poreč 25 Septembre 1 Octobre 1994), Βατικανό 1998, 320 321.

⁴⁷ Από τα κιονόκρανα του τύπου στη Ραβέννα (R. Olivieri Farioli, *Corpus della scultura paleocristiana bizantina ed altomedievale di Ravenna* III, *La scultura architettonica*, Ρώμη 1969, 24 26, αριθ. 20 27, εικ. 19 26), στενότερη σχέση με τα υπό εξέταση κιονόκρανα παρουσιάζουν εκείνα στον Άγιο Απολλινάριο το Νέο (F. W. Deichmann, *Ravenna, Hauptstadt des spätantiken abendlandes*, Kommentar, I. Teil, Wiesbaden 1974, 131 134, εικ. 85 98).

⁴⁸ Zollt, ό.π. (υποσημ. 45), 176 197, αριθ. 489 571, όπου η παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁴⁹ R. Farioli Olivieri, «I capitelli paleobizantini di Salonicco», *Corsi Rav XI* (1964), 139, όπου η παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁵⁰ Κιονόκρανα ΑΓ1, 3, 46, 48, 110 (Μαυροπούλου Τσιούμη Παπανικόλα Μπακιρτζή, ό.π. (υποσημ. 20), 17 18, 30 32, αριθ. 16 20, πίν. 7β δ, 8α γ, όπου η παλαιότερη βιβλιογραφία).

⁵¹ Μ. Καμπούρη Βαμβούκου, «Αρχιτεκτονικά γλυπτά από τον Άγιο Μηνά Θεσσαλονίκης», *Πρακτικά του 10ου Διεθνούς Συνεδρίου Χριστιανικής Αρχαιολογίας*, ό.π. (υποσημ. 23), 229 230, πίν. 5.

⁵² Farioli Olivieri, «I capitelli paleobizantini», ό.π., 140 142, όπου η παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁵³ Για τον όρο, βλ. Συθιακάκη, *Αρχιτεκτονική γλυπτική*, ό.π. (υποσημ. 15), 181 κ.ε.

⁵⁴ Kautsch, *Kapitellstudien*, 61 62.

⁵⁵ Betsch, *The History Production*, 219 221.

⁵⁶ Βλ. υποσημ. 43.

⁵⁷ Ο Kautsch τα χρονολογεί στα τέλη του 5ου αρχές 6ου αιώνα (Kautsch, *Kapitellstudien*, 61 62). Στην ίδια περίοδο χρονολογεί ο Zollt παραδείγματα από την Κωνσταντινούπολη (Zollt, ό.π. (υποσημ. 46), 162 174, αριθ. 447 487). Οι Betsch και Sodini συμφωνούν σε πιο ύστερη χρονολόγηση στους ιουστινιάνειους χρόνους (Betsch, *The History Production*, 219 221. Sodini, «Sculpture architecturale», 214).

⁵⁸ Για τη διακίνηση κορινθιακών κιονοκράνων γυμνού πυρήνα (VII) γύρω από τη Μεσόγειο, βλ. Sodini, «Le commerce des marbres», ό.π. (υποσημ. 46), 175, εικ. 6.

⁵⁹ Για τη γεωγραφική εξάπλωση του τύπου, βλ. Barsanti, ό.π., 111 κ.ε. και Sodini Barsanti Guiglia Guidobaldi, ό.π., 320.

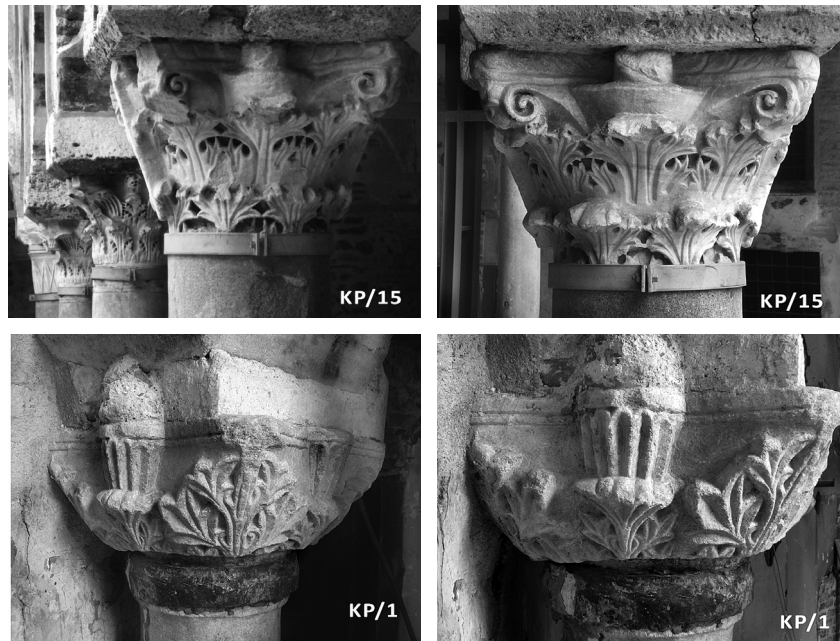
⁶⁰ Για παραδείγματα στην Κωνσταντινούπολη και την περιοχή της, βλ. Barsanti, ό.π., 116 118, όπου η παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁶¹ Betsch, *The History Production*, 220.

⁶² W. Widrig, «Two Churches at Latrun in Cyrenaica», *Papers of the British School at Rome* 46 (1978), 120 121, πίν. Va.

⁶³ D. Pallas, *Les monuments paléochrétiens de Grèce découverts de 1959 à 1973*, Βατικανό 1977, 119 120, εικ. 72.

⁶⁴ Ένα στο Αρχαιολογικό Μουσείο, αριθ. 2379 (Zollt, ό.π. (υποσημ. 45), 173 174, αριθ. 485, όπου η παλαιότερη βιβλιογραφία) και δύο στο μουσείο ψηφιδωτών (Barsanti, ό.π. (υποσημ. 46), 123).

Εικ. 8. Θεσσαλονίκη, Χαμζά Μπέη τζαμί. Κορινθιακό κιονόκρανο, τύπου «γυμνού πυρήνα» (KP/15) και βυζαντινή παραλλαγή κορινθιακού κιονοκράνου (KP/1).

στην Κωνσταντία της Ρουμανίας⁶⁵. Στη Θεσσαλονίκη πέντε κιονόκρανα του τύπου με δύο μόνο γλωσσίδες απαντούν στην άλλοτε συλλογή της Ροτόντας⁶⁶ και ένα σε β' χρήση στο βορειοανατολικό κίονα του βυζαντινού ναού του Αγίου Παντελεήμονα⁶⁷.

Το οψιμότερο από τα κιονόκρανα του περιστυλίου (KP/1, Εικ. 8) αποτελεί μια βυζαντινή παραλλαγή του κορινθιακού τύπου⁶⁸. Το σώμα του καλύπτεται με μια σειρά οκτώ σχηματοποιημένων φύλλων άκανθας. Τέσσερα μεγάλα φύλλα εκτείνονται έως τις γωνίες του άβακα. Τα φύλλα αποσχίζονται σε λοβούς με έως και πέντε γλωσσίδες που έχουν αποδοθεί με την τεχνική της κούλης πρισματικής γλυφής. Ο διαχωρισμός των λοβών επεκτείνεται μέχρι το κεντρικό νεύρο διασπώντας τη συνοχή του φύλλου. Από ένα μικρότερο φύλλο αναπτύσσεται στο μέσον κάθε όψης του κιονοκράνου και ανακρα-

τά ευμέγεθες κομβίο με ριπιδίοσχημο κόσμημα, το οποίο εξέρχεται των ορίων του άβακα και εισχωρεί στον κάλαθο. Το σχήμα του κιονοκράνου και ιδίως το μέγεθος και η διαμόρφωση του κομβίου μπορεί να παραλληλιστεί με κιονόκρανο από τη Θεσσαλονίκη⁶⁹, που αποδίδεται από τον Kautsch στην ομάδα των «βαρβαρικών κιονοκράνων» και χρονολογείται μετά τον 7ο αιώνα⁷⁰, χρονολόγηση που ο Dennert ανεβάζει μετά τον 9ο αιώνα⁷¹. Η απόδοση της άκανθας στο κιονόκρανο KP/1 μπορεί να παραλληλιστεί με την άκανθα που κοσμεί το μέσον των όψεων στα κιονόκρανα του νοτιοδυτικού και βορειοανατολικού κίονα του ναού της Παναγίας στη μονή του Οσίου Λουκά, που χρονολογούνται στο β' μισό του 10ου αιώνα⁷², ενώ το ριπιδίοσχημο κόσμημα του κομβίου απαντά σε δύο δίζωνα κιονόκρανα από το παλαιό τέμπλο της μονής Βατοπεδίου, που χρονολο-

⁶⁵ Στο ίδιο, 123.

⁶⁶ Κιονόκρανα ΑΓ22, 23, 24, 25, 894 (Μαυροπούλου Τσιούμη Παπανικόλα Μπακιρτζή, ό.π. (υποσημ. 20), 16 17, 29 30, αριθ. 11 15, πίν. 6 7α, όπου η παλαιότερη βιβλιογραφία).

⁶⁷ Sodini, «Sculpture architecturales», 214, σημ. 6.

⁶⁸ Γενικά για τα βυζαντινά κορινθιακά κιονόκρανα, βλ. M. Den nert, *Mittelbyzantinische Kapitelle, Studien zu Typologie und Chronologie*, Βόννη 1997, 4 14.

⁶⁹ Κιονόκρανο ΑΓ39 συλλογής Ροτόντας (Μαυροπούλου Τσιούμη Παπανικόλα Μπακιρτζή, ό.π. (υποσημ. 20), 24, 38, αριθ. 32).

⁷⁰ Kautsch, *Kapitellstudien*, 236, αριθ. 848, πίν. 50.

⁷¹ Dennert, ό.π., 9, 180, αριθ. 8, πίν. 2.

⁷² Λ. Μπούρα, *Ό γλυπτός διάκοσμος του ναού της Παναγίας στο Μοναστήρι του Όσίου Λουκά*, Αθήνα 1980, 60 κ.ε., εικ. 92 95.

γούνται στα τέλη του 10ου-α΄ μισό 11ου αιώνα⁷³. Όλα τα παραπάνω συντείνουν σε μια χρονολόγηση του κιονοκράνου ΚΡ/1 στα τέλη του 10ου-αρχές 11ου αιώνα.

Ο Tafrafi⁷⁴, που επισκέφθηκε το τζαμί την περίοδο λειτουργίας του, απέδωσε τον αρχιτεκτονικό διάκοσμο του περιστυλίου σε ένα κατεστραμμένο, σύγχρονο της βασιλικής του Αγίου Δημητρίου, χριστιανικό μνημείο, προβάλλοντας πιθανή την ταύτισή του με το ναό της «ἀχράντου Θεοτόκου, τοῦ ὄντος πρὸς [...] τῷ λυμέν», γνωστό από μια αναφορά στα Θαύματα του Αγίου Δημητρίου⁷⁵. Ωστόσο, οι διαφοροποιήσεις στις διαστάσεις των κιόνων, που διακρίνονται σε τέσσερις τουλάχιστον επιμέρους ομάδες, και το μεσοβυζαντινό κιονόκρανο (ΚΡ/1) καθιστούν πιθανή την προέλευση των εξεταζόμενων αρχιτεκτονικών γλυπτών από περισσότερους του ενός βυζαντινούς ναούς της πόλης⁷⁶, στους οποίους είναι γενικευμένη η χρήση σπολίων.

Σε σημείωμα του κώδικα 2118 της Εθνικής Βιβλιοθήκης, που κατά το 16ο αιώνα ανήκε «τῆς μητροπόλεως Θεσσαλονίκης» (επί της σταχώσεως, σ. 2), «τῶν αγίοι ἀνκελον» (σ. 3), αναφέρεται: «έτους ζοζ΄ (1569) μηνος Αυγούστου. ἔστιλ(εν) ο σουλτὰν Σαίλεμ να πάρι τα κιδνιά εκ των εκκλησιών. ἔλαβεν δε ἀπὸ τω ναὸν του αγίου Μηνᾶ κιδνιά στ΄ καὶ ἀπὸ το ἔδαφος τρία και ἀπὸ του εἰπομνήσκοντος, κιδνιά γ΄ καὶ ἀπὸ τ(ήν) μ(η)ρ(ό)π(ο)λ(ιν) κιδνας η΄» (fol. 104v)⁷⁷. Στο ανορθόγραφο σημείωμα δηλώνεται η με εντολή του Σελήμ Β΄ (1564-1574) απόσπα-

ση πολυάριθμων κιόνων από τρεις λειτουργούντες το 16ο αιώνα ναούς της Θεσσαλονίκης, προφανώς για την ανέγερση κάποιου σύγχρονου οθωμανικού οικοδομήματος⁷⁸. Η σύγχρονη με το ως άνω σημείωμα επέκταση του τεμένους, η οποία είχε συντελεστεί βάσει γραπτών πηγών έως το 1592⁷⁹, σε συνδυασμό με το γεγονός ότι το Χαμζά Μπέη τζαμί είναι το μόνο οθωμανικό κτήριο της Θεσσαλονίκης στο οποίο γίνεται χρήση ανάλογα μεγάλου αριθμού σύνθετων στηριγμάτων με χρήση σπολίων από χριστιανικά κτήρια, επιτρέπει να συνδυάσουμε την αναφορά στον κώδικα της μητρόπολης με την ανέγερση του υπό εξέταση περιστυλίου και να υποθέσουμε την προέλευση των αρχιτεκτονικών γλυπτών του από τρία τουλάχιστον γνωστά μνημεία: α) το γειτονικό ενοριακό ναό του Αγίου Μηνᾶ, β) το μητροπολιτικό ναό των Ασωμάτων ή Αγίων Αγγέλων (Ροτόντα⁸⁰) και γ) το γνωστό από τις πηγές ανδρώο μοναστήρι της Θεοτόκου του Υπομυμήσκοντος⁸¹, που έχει τοποθετηθεί από τους μελετητές της μοναστικής τοπογραφίας της Θεσσαλονίκης στη θέση της μεταβυζαντινής Μεγάλης (ή Νέας) Παναγίας⁸².

Η ως άνω αναφορά πέρα από την ταύτιση της προέλευσης των υπό εξέταση αρχιτεκτονικών γλυπτών και τη χρονολόγηση της προσάρτησης του περιστυλίου στο προϋπάρχον κτήριο, συνδέει την ανέγερση του αιθρίου με τον Σελήμ Β΄ – ή τουλάχιστον την εντολή του – και δικαιολογεί την ύπαρξη περιστυλίου σε ένα τζαμί που δεν είναι γνωστό ως σουλτανικό καθίδρυμα.

⁷³ Θ. Παζαράς, *Τα βυζαντινά γλυπτά του καθολικού της μονής Βατοπεδίου*, Θεσσαλονίκη 2001, 37 κ.ε., πίν. 50-51. Το ίδιο διακοσμητικό θέμα εμφανίζεται και σε πρωτοβυζαντινά κιονόκρανα της μονής Ξενοφώντος, πάνω στα οποία κατασκευάστηκε κατά τον Παζαρά σε μια εποχή μετά το 1000 (Στο ίδιο, 108, σημ. 154).

⁷⁴ Ο. Tafrafi, *Topographie de Thessalonique*, Παρίσι 1913, 191-192, πίν. XXXII, 2.

⁷⁵ *Αγίου Δημητρίου Θαύματα. Οἱ συλλογὲς Ἀρχιεπισκόπου Ἰωάννου & Ἀωνύμου. Ὁ βίος, τὰ θαύματα καὶ ἡ Θεσσαλονίκη τοῦ Αγίου Δημητρίου* (ἐπιμ. Χ. Μπακιρτζής), Ἀθήνα 1997, 240, §184.

⁷⁶ Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσεται η απόπειρα της Ε. Μαρκή να ταυτίσει τόσο τη θέση όσο και την προέλευση των αρχιτεκτονικών γλυπτών του τζαμιού με την ελάχιστη γνωστή από βυζαντινές πηγές μονή των Σαράντα Μαρτύρων (Ράπτης, ὁ.π. (υποσημ. 1), σημ. 74, όπου η παλαιότερη βιβλιογραφία).

⁷⁷ Β. Λαούρδας, «Βυζαντινὰ καὶ μεταβυζαντινὰ ἐγκώμια εἰς τὸν Ἅγιον Δημήτριον», *Μακεδονικά* 4 (1956-1960), 146-147. Λ. Πολίτης, *Κατάλογος Χειρογράφων της Εθνικής Βιβλιοθήκης της Ελλάδος αρ. 1857-2500*, Ἀθήνα 1991, 154-155.

⁷⁸ Η προέλευση των εξεταζόμενων σπολίων από εκκλησίες της Θεσσαλονίκης που «καθελώθησαν» την περίοδο της προσάρτησης του περιστυλίου στο τζαμί είχε παλαιότερα υποστηριχθεί βάσει ενός σημειώματος του κώδικα Δ41 της μονής Μεγίστης Λαύρας του Αγίου Ὁρους: «ἐπὶ ζοζ΄ (1569) ἀρχιερατεύοντος ἐν Θεσσαλονίκη Ἰωάσαφ τοῦ Ἀργυροπούλου, καθελώθησαν αἱ ἐκκλησίαι αὐτῆς [...] παρὰ τοῦ δυσσεβοῦς Σουλτὰν Σελήμ» (Λαύρα Δ41, fol. 62). Βλ. Ράπτης, ὁ.π. (υποσημ. 1), όπου παρατίθενται οι παλαιότερες απόψεις και σχετική βιβλιογραφία.

⁷⁹ Στο ίδιο, όπου η παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁸⁰ Α. Βακαλόπουλος, «Υπήρξε ἐπὶ τουρκοκρατίας μητροπολιτικὸς ναὸς ὁ Ἅγ. Γεώργιος (Rotonda) καὶ πότε;», *Μακεδονικά* 4 (1956-1960), 547-549, όπου η παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁸¹ Πολίτης, ὁ.π., 70-71, 86-88, 96, 140-142, 154-155.

⁸² Γ. Στογιόγλου, «Ὁ ναὸς τῆς Παναγούδας καὶ τὸ γυναικεῖο «Βασιλικόν» μοναστήρι στῆ Θεσσαλονίκη», *Ζ΄ Ἐπιστημονικὸ Συμπόσιο «Χριστιανικὴ Θεσσαλονίκη, Σταυροπηγιακὲς καὶ ἐνοριακὲς μονές»* (Μονὴ Βλατάδων, 18-20 Οκτωβρίου 1993), Θεσσαλονίκη 1995, 98-101.

LATE ANTIQUE AND BYZANTINE ARCHITECTURAL SCULPTURES IN HAMZA BEY CAMII, THESSALONIKI

Hamza Bey *camii* (Fig. 1) was built in 1467/8 as *mesçid*, a district muslim house of prayer, which consisted originally of a domed prayer hall, that became the nucleus of the later architectural complex. In the mid 16th century a perimetric ambulatory with a *minaret* was annexed to the *mesçid*, signifying its conversion to mosque. The edifice was completed during the last decades of the 16th century, when along with the rearrangement of the colonnade and the superstructure of the ambulatory a three-sided portico was added to the west forming a quadrilateral peristyle. Most of the columns of the peristyle (Fig. 2) are *spolia* deriving from Late Antique and Byzantine buildings, which were decayed or destroyed the period, when the atrium was annexed to the mosque.

A great variety of marble and porous stone bases (Fig. 3) of different dimensions have been used at the columns of the peristyle. Based on their profile, they can be distinguished in several sets, all forming various alterations of either the attic-Ionian type, or its simplified variation.

Only twelve of the twenty two monolithic unfluted column shafts (Fig. 4) have been reused unimpaired and maintain their original proportions as well as their apothesis and apophysis, based on which they can be distinguished in several sets. The rest present a wide variety in diameters and lack their apophyses, since they have been cut from shafts of various sizes, in order to be incorporated in the lower proportioned new edifice.

Among the column capitals used in the Ottoman peristyle, sixteen belong to various alterations of the Corinthian and the Animal types and date from the Late Antiquity till the middle Byzantine period. Exceptions are the Ottoman impost capitals with rhombus designs that crown the columns of the west colonnade of the peristyle.

The earliest among the reused capitals of the Ottoman peristyle are two of the Corinthian type (KP/5, 13, Fig. 5) with several similarities regarding the formation of the acanthus leaves, dated in the 2nd half of the 3rd century. One Corinthian capital (KP/7, Fig. 5) with two collars of five-lobed acanthus leaves and leaf-bearing calices instead of the sigmoid leaflets of the previous examples can be

dated in late 4th or early 5th century. A small dimensioned Corinthian capital of the so-called normal "Theodosian" type, covered by two crowns of fine-toothed acanthus leaves (KP/9), and three Bipartite or Animal capitals, two with eagles (KP/16, 17, Fig. 6) and one with rams (KP/12, Fig. 6) bearing the abacus corners, can be dated in the 2nd half of the 5th century. Seven capitals, made of Proconnesian marble, belong to the Lyre Corinthian type (KP/2-4, 6, 8, 10-11, Fig. 7) which has been mass produced in the Constantinopolitan workshops and exported in the regions of the empire from the late 5th till mid 6th century. A single Corinthian capital made of Proconnesian marble (KP/15, Fig. 8) belongs to the mass produced *roofed over* type, dated in the early decades of the 6th century. The latest among the Byzantine capitals used in the peristyle is a mid-Byzantine variation of the Corinthian type (KP/1, Fig. 8), characterized by extremely large bosses with schematic fantail patterns, which exceed the abacus.

Their provenance can be traced based on a bibliographical reference in the fol. 104v of the codex 2118 of the Hellenic National Library. In the certain codex, which originally belonged to the Episcopal See of Thessaloniki, is referenced that in August 1569 sultan Selim II ordered the detachment of numerous columns from at least three ecclesiastical buildings in Thessaloniki, evidently for the construction of a new public edifice. The contemporaneous to this reference building expansion of the Hamza Bey mosque, and the fact that it is the only Ottoman edifice in the region with such amount of reused marble columns from Christian buildings establish the following theory: the reference in the codex from Thessaloniki evidences that the *spolia* used in the peristyle of the Hamza Bey mosque come from at least three, operating during the 16th century, ecclesiastical buildings: (a) the nearby parish church of St. Menas, (b) the Episcopal church of the Holy Angels, identified as the Rotunda, and (c) the well-known from textual references, monastery of Theotocos of the *Hypomimnēskon*, which has been destroyed by fire in 1690 and substituted by the surviving parish church of Nea Panayia.